

УДК 37.015.311:017:5/6

Самоідентифікація людини в умовах техно-інформаційної реальності

SELF-IDENTIFICATION OF A PERSON IN THE CONDITIONS TECHNO-INFORMATIONAL REALITY

КОЛЯДА Ірина – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри управління інформаційно-освітніми проектами, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», вул. Володимира Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна

KOLIADA Iryna – Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Information and Educational Projects Management, Communal Institution of Higher Education «Dnipro Academy of Continuing Education» of Dnipropetrovsk Regional Council», 70 Volodymyr Antonovych Str., Dnipro, 49006, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1355-4232>

DOI:

Анотація. У статті розглянуто вплив факторів технократичного інформаційного суспільства на зміни самоідентифікації людини. Наслідки четвертої інформаційної революції та сучасні умови комунікації створюють нову модель існування людини в достатньо складному глобалізованому світі. Процеси віртуалізації та гейміфікації, що увійшли до повсякденного життя людини, дозволяють відчувати віртуальну присутність шляхом втечі від реального життя. Це породжує проблему втрати ідентичності та сенсу буття людини. Техно-інформаційна реальність для сучасної людини є певним досвідом соціальної реконструкції власного буття. Ідентифікаційні механізми, такі як саморегуляція, самореалізація, самовираження та духовне зростання, можуть знизити ризики людини від віртуальної залежності, піддатливості до маніпуляцій і відмови від відповідальності за власне життя. Самоідентифікація є важливим фактом усвідомлення людиною свого місця і ролі у колі соціальних взаємовідносин за нових умов соціальної реальності. Виявлено, що самоідентифікація є багатоаспектним поняттям та містить у собі декілька значень, таких як ідентичність і самість, самоусвідомлення й самоздійснення тощо. Окреслюючи проблему адаптації та соціалізації людини в умовах техно-інформаційної реальності, розглянуто самоідентифікаційну проблематику у фокусі соціальної ідентичності як системи соціальних конструктів особистості. Обґрунтовано, що причетність сучасної людини до будь-якої сфери інформаційного, віртуального чи соціального просторів створює особливі умови і вимагає нових механізмів самоідентифікації. З'ясовано, що механізмами самоідентифікації, які здатні знизити вплив маніпуляції на людину, можуть бути категорії внутрішньої духовної діяльності, що підтримується саморегуляцією та само-реалізацією особистості. Механізмом самоідентифікації, який сприяє адаптації та соціалізації особистості в умовах розширення меж віртуального світу, виступає множинна ідентичність, яка зберігає цілісність Я-концепції від цілковитого руйнування.

Ключові слова: самореалізація, техно-інформаційна реальність, ідентичність, самореалізація.

Summary. The article examines the influence of the factors of the technocratic information society on changes in a persons self-identification. The consequences of the fourth information revolution and modern communication conditions create a new model of human existence in a rather complex globalized world. The processes of virtualization and gamification, which have entered into the everyday life of a person, allow you to feel the virtual presence by escaping from real life. This gives rise to the problem of loss of identity and the meaning of human existence. Self-identification is an important fact of a persons awareness of his place and role in the circle of social relationships in the new conditions of social reality. It was found that self-identification is a multifaceted concept and encompasses several meanings, such as identity and selfhood, self-awareness and self-realization, etc. Outlining the problem of adaptation and socialization of a person in the conditions of techno-informational reality, self-identification problems are considered in the focus of social identity as a system of social constructs of the individual. It is substantiated that the involvement of a modern person in an sphere of information, virtual of social space creates special conditions and requires new self-identification mechanisms. It was found that self-identification mechanisms capable of reducing the influence of manipulation on a person can be categories of Internet spiritual activity supported by self-regulation and self-realization of the individual. The mechanism of self-identification, with contributes to the adaptation and socialization of the individual in the conditions of the expansion of the boundaries of the virtual world, is the multiple identity, with preserves the integrity of the self-concept from complete destruction.

Key words: self-realization, techno-informational reality, identity, self-realization.

Вступ. Техно-інформаційна реальність визначає нову модель світу, окреслюючи проблему місця і ролі людини в ньому. Серед характерних ознак техно-інформаційної реальності є те, що в її основі лежать наслідки четвертої інформаційної революції та процеси, пов'язані з науково-технічним прогресом, а визначальною комунікативною технологією є інтерактивні комунікаційні системи в мережі інтернет. Людство сьогодні перебуває в сучасній інформаційній фазі глобальної цивілізації, яка пов'язана з новими формами і способами діяльності [8, с. 35]. Саме такий порядок речей призводить до світоглядних трансформацій сучасної людини, змінює соціокультурне поле її буття.

У нових умовах соціальної реальності, щоб усвідомити своє місце у колі соціальних взаємовідносин, для людини важливим є факт самоідентифікації. Звернення до самоідентифікації допомагає людині прийняти соціальні норми і цінності. Варто зазначити, що в умовах техно-інформаційної реальності відбувається «розмиття» чітких уявлень про процеси навколишнього світу, трансформуються характеристики простору і часу, нівелюються культурні кордони, що суттєво ускладнює самоідентифікацію особистості.

Актуальність проблематики самоідентифікації у сучасному дискурсі соціальної філософії говорить про проблему пошуку сенсу життя людини на тлі процесів глобалізації, уніфікації, мультикультурності та віртуалізації буття.

Осмилення механізмів самоідентифікації дозволяє вирішувати завдання швидкої адаптації та соціалізації людини в умовах невизначеності й під час суспільних криз. Це вкрай важливо для українського суспільства, яке, перебуваючи в умовах техно-інформаційної реальності, переживає кризу національної ідентифікації, розколоте різними ставленнями до війни та мови, розділене російською окупацією або змушеним переселенням.

Проте окреслення ідентифікаційних механізмів є непростим завданням і не може бути вирішеним в межах однієї роботи. По-перше, поняття «самоідентифікація» є багатоаспектним й охоплює собою декілька значень, тому спробуємо самоідентифікаційну проблематику розглянути у фокусі соціальної ідентичності як системи соціальних конструктів особистості. По-друге, предметне коло дослідження охоплює досить складний феномен – людину, тому звернемо увагу на усвідомленні людиною основ власного «Я» в умовах техно-інформаційної реальності. Це дозволить нам звзвити коло питань щодо розгляду проблеми самоідентифікації людини як потреби у пошуку смислів життя.

Аналіз останніх досліджень. Формування техно-інформаційної реальності як нової цивілізації в монографії «Цивілізаційний вимір історії людства» визначив О. Пунченко, розглядаючи науково-технічні досягнення людства та швидкий розвиток інформаційного виробництва як основу цивілізаційного розвитку. Автор виокремив дві тенденції соціокультурних змін – розвиток техніки (технічні знання, новітні технології, модернізація виробництва) та розвиток інформації (інформатизація, інформаційні технології, інформаційна грамотність) [9, с. 234].

Починаючи з класиків, чимало дослідників зверталися до проблематики самоідентифікації людини. Питання самоідентифікації людини у своїх працях піднімав Е. Гідденс. Розглядаючи пристосування і відокремлення людини в соціумі, він застосував поняття «соціалізація» [3, с. 144]. Кризу самоідентичності в епоху соціальних катастроф описав Е. Еріксон, зробивши висновок про неможливість розвитку ідентичності без ідентифікації в процесі соціалізації особистості [13, с. 226].

Ідентичність як ключовий елемент суб'єктивної реальності розглядали П. Бергер та Н. Лукман. Соціальні процеси є основою формування ідентичності, тому вона може бути змінена або переформатована під впливом цих же соціальних процесів. Теорія соціального конструювання ідентичності є логічною відповідністю теорії соціального конструювання реальності. У роботі «Людина в суспільстві» П. Бергер зазначив, що соціальна роль людини – не що інше, як типова реакція на типові очікування і «кожній соціальній ролі відповідає відповідна ідентичність» [1, с. 42].

У свою чергу, описуючи інформаційне буття людини, Е. Тоффлер звертає увагу на зміну природи ідентифікації: «Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, отже ідентифікації, які обираються, стають короточаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли» [11, с. 281–282]. За умов глобалізації у центрі уваги вчених постає питання національної та цивілізаційної ідентифікації, що знайшло відображення у роботах С. Курбатова, В. Павленка, О. Семашко та інших.

Враховуючи багатоаспектність поняття «ідентифікація», П. Гнатенко та В. Павленко виокремили основні варіанти його інтерпретації, на які ми будемо спиратися у своєму дослідженні: ідентифікація як один із механізмів міжособистісного сприйняття; ідентифікація як центральний елемент самосвідомості; ідентифікація як один із показників стратометричної концепції [4, с. 376].

Аналіз самоідентифікаційних соціокультурних практик, представлених у працях американських дослідників ХХ ст., здійснив О. Колісник. Для нас є цікавою його думка щодо пояснення джерел та формоутворюючих механізмів, що беруть участь у самоідентифікації людини як цілісної системи у соціокультурному просторі сьогодення [5, с. 198].

Таким чином, теоретична основа дослідження самоідентифікації людини в умовах техно-інформаційної реальності сприяла окресленню шляхів визначення ідентифікаційних механізмів людини, що забезпечують її адаптацію та соціалізацію в нових соціальних умовах.

Мета статті. Окреслити ідентифікаційні механізми людини, що забезпечують її адаптацію та соціалізацію в умовах техно-інформаційної реальності.

Виклад основного матеріалу. Сутність особливостей самоідентифікації людини ми досліджуємо через соціокультурні параметри. Соціокультурні параметри самоідентифікації – це не набір ознак, а значення, які

набуваються цими ознаками в процесі соціальної комунікації, виявляються через вплив соціальних інститутів та самоактуалізацію особи у просторово-часових межах соціуму [6, с. 78].

За словами С. Хоружого, самоідентифікація визначає сенс існування особистості, відносини з навколишнім середовищем, належність індивіда до певної соціальної спільноти [12, с. 11]. Процес самоідентифікації індивіда забезпечується інтерсуб'єктивними зв'язками і стосується діяльності людини як суб'єкта соціальної практики. Враховуючи особливості соціальної практики техно-інформаційної реальності, спробуємо окреслити основні чинники змін у процесах самоідентифікації.

Базовою категорією процесу самоідентифікації виступає ідентичність, як категорія, що характеризує сутність людини або групи людей з певними характерними ознаками. Нестабільність соціального буття у часи соціальних криз породжує проблему втрати ідентичності та соціального розриву, кризу індивідуального самовизначення й успішної самореалізації особистості. Спробуємо окреслити ідентифікаційні механізми, спрямовані на адаптацію людини до нового техно-інформаційного контексту соціальної реальності.

Умови техно-інформаційної реальності на тлі активного формування різних інтернет-спільнот та нові соціальні цінності мережевого суспільства зумовлюють кризу самоідентифікації особистості. У праці «Начала» П. Бурдье зазначає, що «...соціальний простір та групи, які в ньому розміщуються, є продуктом історичної боротьби, до якої залучаються агенти залежно від їхньої позиції у соціальному просторі та від ментальних структур, через які вони сприймають цей простір» [2, с. 28]. Сучасна людина в інформаційному суспільстві позбавлена єдиного простору загальнолюдських та національних цінностей. Інформаційна фрагментація, поєднання локального і глобального, штучного і реального зумовлюють множинність соціальних ролей та нестабільність їхнього існування. Перш за все втрачаються тривалі соціальні зв'язки, людина перебуває у стані відчуження з соціумом, відчуття самотності компенсується задоволенням від віртуальної реальності. Це породжує проблему «вбудови» людини у локальні спільноти, втечу її від реального життя. Соціальна ізоляція як результат втечі від реального життя в контексті віртуальної реальності є однією з умов створення будь-якої кількості суперечливих, нестійких, інколи короткотривалих образів «Я». Ці образи є продуктом самоідентифікації людини, що будує власну Я-ідентичність шляхом включення в соціальні зв'язки різноспрямованих фрагментарних мережевих спільнот із певною системою ієрархії. Умови використання інформаційно-комунікаційних технологій дають можливість людині одночасно перебувати в необмеженій кількості спільнот, обираючи частоту та активність власної інтеракції. Відповідно до вподобань та здібностей, потреб та інтересів, «вбудовуючись» у будь-яку локальну спільноту, людина конструює власну ідентичність шляхом вибору певних ролей і поведінки соціальної комунікації, заявляючи свій соціальний статус згідно стратометричної концепції. Від «вподобайки»

стороннього переглядача, «пересічного» дописувача коментарів, активного співавтора дописів, автора власних storis формуються стратегії мережевої комунікації. Причому, і роль, і поведінка, і статус для кожної локальної спільноти можуть бути різними, нестійкими і змінними. Для людини різні види ідентичності відповідно до кожного моменту часу є актуальними різною мірою. Ієрархія ідентичностей перебудовує ієрархію цінностей та реалізовує моделі соціальної поведінки. Якщо додати активність ботів, що працюють над інформаційними «вкидами», формуванням масової думки та залучають до цих процесів учасників мережевих спільнот, то можемо констатувати, що розуміння себе залежить не лише від самоідентифікації, а й від зразків-практик, які людина наслідує. Ніби професійний актор на сцені, людина змінює інтернет-образи власного Я, конструює власну соціальну реальність та ідентичність, і разом із тим підлягає маніпуляції, наче лялька, яку тримає за нитки ляльковод.

У сегменті інфосфери спостерігається висока активність інформаційних процесів, спрямованих на нав'язування загальних стереотипів та ціннісних пріоритетів глобалізованого суспільства. Це призводить до уніфікації Я-концепту і втрати персоналізації індивідуального сприйняття об'єктивної реальності шляхом приналежності людини до певної групи та заміщення Я-індивідуального на Я-колективне. Соціальна мобільність, як характерна риса інформаційного суспільства, розширює поле соціальної активності людини, фрагментуючи сприйняття потоку інформації та широко транслуючи плюралізм думок. Поява гіпертекстової людини, вільної від структурної ієрархії, забезпечує анонімність буття особистості, унеможливує тотальний контроль і створює нові умови для самоідентифікації.

Необхідно враховувати факт існування простору усвідомлених та неусвідомлених маніпуляцій, як способу управління соціальною поведінкою конкретних соціальних мережевих груп. Ця властивість простору широко використовується в рекламі та політиці, а також у кризових ситуаціях з метою отримання бажаних реакцій людської поведінки. Механізмами самоідентифікації, які здатні знизити вплив маніпуляції на людину, можуть бути категорії внутрішньої духовної діяльності, що підтримується саморегуляцією та самореалізацією особистості.

Ще одним механізмом самоідентифікації може виступати процес самовираження особистості. Специфіка становлення інформаційного суспільства відбувається у напрямку від простого споживання до творення інформації як продукту. Розвиток технологічної складової у сучасному суспільстві призводить до зміни образу життя людини, до становлення концепту «інформаційної свідомості». Інформаційний простір розвивається як соціальний організм, в якому кожна особистість зберігає свою неповторність та індивідуальність, ототожнюючи себе з «іншими». Популярність чисельних storis-груп у TikTok, Instagram, YouTube свідчить про зростаючу потребу сучасної людини у самовираженні, певній відповідальності та реалізації зобов'язань щодо інших членів спільноти вести публічний

дискурс. Медіареальність, як нове соціокультурне середовище віртуальності, стала частиною людського життя і сприймається більшістю як об'єктивна реальність. Медійний товар, створюючи окремий, паралельний світ образів, здатний замінити реальні предмети. Таким чином, він руйнує межі реального буття та віртуальної реальності. Людина, фіксуючи моменти власного життя і виставляючи їх на загал, перетворюється на образи та колекцію епізодів.

Штучна реальність у режимі онлайн послаблює зв'язки людини з об'єктивною реальністю, віртуалізуючи картину світу. Штучний інтелект, попри всі суперечки щодо загроз для людства, завойовує все більшу популярність, прагматично входить у сферу життєдіяльності, нівелюючи роль людини в технократичному суспільстві. «Штучний» і «реальний» уже не є антагоністичними поняттями, їх можна розглядати як дві, паралельно існуючі властивості дійсності, як певну альтернативу форм буття. Штучний світ усе більше охоплює людське буття, стає багатовимірним простором предметно-соціальної симуляції для набуття життєвого досвіду та формування нової системи комунікації. Віртуальний план буття дозволяє людині стати творцем, ініціатором, маніпулятором життєвих ситуацій, ... створюючи ймовірнісні життєві простори, людина змінює численні образи, приміряє на себе маски та ролі та залежно від ситуації грає роль, найбільш доцільну за даних умов [7, с. 109].

Технології в інформаційному суспільстві стають самоцінністю і способом проведення вільного часу, дозволяють відчувати віртуальну присутність шляхом втечі від реального життя. Механізмом самоідентифікації, що сприяє адаптації та соціалізації особистості в умовах розширення меж віртуального світу, виступає множинна ідентичність, яка зберігає цілісність Я-концепції від цілковитого руйнування.

Ще одна, досить поширена ідентичність інформаційної ери – геймер. Належність до певної групи характеризується не зовнішніми атрибутами (вони моделюються завдяки комп'ютерному образу), а певним станом особистості, яким визначається «Я-віртуальне». Як вигадана людина-образ із чітко заданими параметрами, гравець у віртуальному середовищі комп'ютерної гри «Я-віртуальне» ототожнює з «Я-реальним». Таким чином, вплив гейміфікації на самоідентифікацію людини відбувається шляхом віртуалізації «Я». Віртуальність заперечує поняття реальності, набуває першості над актуальністю [10]. Традиційні соціальні зв'язки, що є безперечною умовою соціалізації

особистості, стають більш абстрактними, а належність до соціальних спільнот перетворюється на комунікативні дискурси самостей. С. Хоружий визначав людину *homo virtualis* як замкнену в горизонталі віртуальної реальності, що живе за її специфічними законами й виробляє стереотипи поведінки, які полягають у маніпулюванні вже готовими формами [12, с. 24]. Внаслідок цього маємо кризу ідентичності – відсутність у віртуальної людини стабільної (закоріненої) самоідентифікації та соціального статусу. Механізмами самоідентифікації людини, зануреної у світ комп'ютерних ігор, можуть бути готовність до змін і толерантність, завдяки яким усталені норми зводяться до принципів гри, з якої можна вийти без перешкод. Гейміфікація людського буття спрямована на реалізацію власних задоволень, а останнім часом стає популярною в освітній діяльності.

Техно-інформаційна реальність для сучасної людини є певним досвідом соціальної реконструкції власного буття, в якому механізми саморегуляції, самореалізації та духовного зростання можуть знизити ризики віртуальної залежності, піддатливості до маніпуляцій та відмови від відповідальності за власне життя.

Висновки. Нові особливості техно-інформаційної реальності, такі як віртуалізація, гейміфікація, медіареальність зумовлюють необхідність пошуку стратегії персональної самоідентичності та визначення механізмів самоідентифікації людини. Причетність сучасної людини до будь-якої сфери інформаційного, віртуального чи соціального просторів створює умови для самоідентифікації. Як процес самовизначення, ідентифікація людини є основою до збереження цілісності особистості, усвідомлення своєї ролі і місця у соціумі, розуміння сенсу життя та ціннісних орієнтирів. Солідарність або відчуження людини у комунікативних інтеракціях відносно різних соціальних груп є результатом соціального конструювання ідентичності. Усвідомлення та виокремлення певного набору характеристик неповторного «Я», які вирізняються сталістю чи наслідуванням, підкреслюють суб'єктивні відчуття причетності людини до різних соціальних інтернет-спільнот. Існуючі механізми самоідентифікації забезпечують успішну адаптацію та соціалізацію людини інформаційного суспільства в умовах техно-інформаційної реальності. Результатом самоідентифікації в контексті моделювання міжособистісної комунікації в різних локальних групах є усвідомлення людиною власного простору для саморозвитку та соціалізації.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Человек в обществе. *Приглашение в социологию*. Москва : «Аспект-пресс», 1996. С. 37–52.
2. Бурдьє П. Начала. *Choses dites*. Paris : Minuit, 1987. Пер. с фр. Н. А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1994. 288 с.
3. Гідденс Э. Соціологія. Київ : Основи, 1999. 726 с.
4. Гнатенко П. І., Павленко В. М. Ідентичність : філософський та психологічний аналіз. Київ : «АРТ-ПРЕСС», 1999. 466 с.
5. Колісник О. В. Дизайн в контексті самоідентифікаційних соціокультурних практик : монографія. Київ : КНУТД, 2020. 224 с.
6. Малахов В. С. Ідентичність. *Новая философская энциклопедия* : В 4 т. Москва, 2001. Т. 2. С. 78–79.
7. Марійко С. Пошуки ідентичності «*homo virtualis*» в умовах сучасного соціуму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Філософія. 2012. Вип. 10. С. 100–112.

8. Онищук О. В. Сучасна людина у просторі віртуальної реальності : особливості соціокультурної трансформації. *Вісник НУ «Львівська політехніка», серія «Філософські науки»*. 2014. № 780. С. 34–40.
9. Пунченко О. П. Цивилизационное измерение истории человечества : монография. Одесса : Астропринт, 2013. 444 с.
10. Стратонова Н. Самоідентифікація особистості у віртуальному просторі гри. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки*. 2014. № 16. С. 37–45.
11. Тоффлер Е. Третья Хвиля. Пер. з англ. А. Євса. Київ : Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.
12. Хоружий С. С. Проблема постчеловека или трансформативная антропология глазами синергической антропологии. *Философские науки*. 2008. № 2. С. 10–31.
13. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.

References

1. Berher, P. (1996). Chelovek v obshchestve [Man in society]. *Priglaseniye v sotsiologiyu* [An invitation to sociology]. Moskva : «Aspekt-press» [in Russian].
2. Burde, P. (1994). Nachala. [Beginnings]. Choses dites. Per. s fr. N. A. Shmatko. Moskva : Socio-Logos [in Russian].
3. Hyddens, E. (1999). Sotsyolohyia [Sociology]. Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
4. Hnatenko, P. I., & Pavlenko, V. M. (1999). Identychnist : filosofskyi ta psykhologichnyi analiz [Identity : a philosophical and psychological analysis]. Kyiv : «APT-PRESS» [in Ukrainian].
5. Kolisnyk, O. V. (2020). Dyzain v konteksti samoidentyfikatsiinykh sotsiokulturnykh praktyk [Design in the context of self-identification sociocultural practices] : monohrafiia. Kyiv : KNUTD [in Ukrainian].
6. Malakhov, V. S. (2001). Ydentychnost [Identity]. *Novaia fylosofskaia entsyklopedyia* : V 4 t. [New Philosophical Encyclopedia : In 4 volumes]. (Vol. 2. pp. 78–79). Moskva [in Russian].
7. Mariiko, S. (2012). Poshuky identychnosti «homo virtualis» v umovakh suchasnoho sotsiumu. [Searches for the identity of «homo virtualis» in the minds of modern society]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya»*. Seriya Filosofiya, 10, 100–112. [in Ukrainian].
8. Onyshchuk, O. V. (2014). Suchasna liudyna u prostori virtualnoi realnosti : osoblyvosti sotsiokulturnoi transformatsii [Modern people in the expanse of virtual reality : features of socio-cultural transformation]. *Visnyk NU «Lvivska politekhnik», seriya «Filosofski nauky»*, 780, 34–40 [in Ukrainian].
9. Puchenko, O. P. (2013). *Tsyvlylyzatsyonnoe yzmerenye ystoryy chelovechestva* [Civilization dimension of human history] : monohrafiya. Odesa : Astroprynt [in Russian].
10. Stratonova, N. (2014). Samoidentyfikatsiia osobystosti u virtualnomu prostori hry [Self-identification of specialty in virtual space]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Filosofski nauky*, 16, 37–45 [in Ukrainian].
11. Toffler, E. (2000). Tretia Khvylia [The third wave]. Kyiv : Vyd. dim «Vsesvit» [in Ukrainian].
12. Khoruzhyi, S. S. (2008). Problema postchloveka yly transformativnaia antropolohyia hlazamy synerhyinoi antropolohyy [The Problem of the Posthuman or Transformative Anthropology through the Eyes of Synergistic Anthropology]. *Fylosofskye nauky*, 2, 10–32 [in Russian].
13. Erykson, E. (1996). *Ydentychnost : yunost y kryzys* [Identity : youth and crisis]. Moskva : Prohress [in Russian].